

SEPTEMPUNCTATA

Tanulmányok
Petrőczy Éva
hatvanadik születésnapjára

Szerkesztette
PÉNZES TIBORC SZABOLCS

rec.iti
Budapest • 2011

A borítón látható kép a www.wordle.net segítségével készült.

© Szerzők, 2011.

Kiadja a *rec.iti*, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja
<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Göellyei Tolnay Ferenc fellépése a *Theatrum Europaeum* heidelbergi színpadán¹ (is) előadott szomorújátékban, avagy a leibnizi minden – mivel – mennyire és kivel függ össze?

Az alábbiakban valódi hercegekről, hercegnőkről, királyokról és királynőkről esik szó, akiknek történetei a mesékkel ellentétben nélkülözik a jó győzelmet, a szerencsés és boldog végkimenetelt, sőt sokkal inkább a rémdráma, a tragikomédia vagy a szomorújáték példái. A legtalálébban talán az *amour fou* jelzővel illelhető történet szereplői bűnhődtek meg azokért az érzelmekért, melyek keresztetkék a politika, a hatalom és a pénz útját. Az uralkodó dinasztiák ugyanis kivételt nem ismerő fegyelmet tartottak, melyben a hercegeknek és a hercegnőknek egyetlen feladata volt csupán: a dinasztia érdekeinek szolgálata.

Nyugat-Európa évszázados vonzásának engedve került Heidelbergbe Franciscus Tolnay de Göellye vagy Göellyei Tolnay Ferenc,² aki a későbbiekben igen magasra jutott. Feltételezhetően a Tolna megyei Gölle faluból származott, nevét lakóhelyétől kölcsönözte. Személyének érdekessége jelenleg inkább kapcsolataiban rejlik, semmint heidelbergi „tudományos” munkásságában, melynek egyetlen terméke az 1675. szeptember 25-én, Paul Hachenberg professzor elnöklete alatt megtartott disputációjának nyomtatott kiadása *Hungaria* címmel.³ A latin nyelvű, negyvenkét bekezdésből álló, húsz oldal ter-

A tanulmányban foglaltak először „*Ki volt Franciscus Tolnay de Goellye?*” címmel előadásként hangzottak el 2006. augusztus 23-án a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson.

¹ Az utalás a *Theatrum Europaeum* című huszonegy kötetes német nyelvű történeti sorozatra vonatkozik, ami 1633–1738 között Frankfurt am Mainban jelent meg. Vö.: G. ETÉNYI Nóra, *Politika, színtér, szimbólum: A kompetens szemlélő a kora újkorai közéleti diskurzusokban*, Korunk, 2009/3, 23–31.

² Tolnay több névvariációt is használt: a leggyakrabban (ötször) Tolnay de Göellye, kétszer pedig Tolnay de Göllye formában írta nevét. Egyéb névváltozatokról lásd.: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIV, Bp., Hornyánszky, 1914, 243. – Tolnay egyébként azzal a Göblyeként is számon tartott személlyel azonos, akinek a sárospataki Református Kollégium Könyvtárában *Hungaria* című műve őrizték. Szinte törvényzerű, hogy az egyetlen írását tartalmazó kolligátum a szovjet csapatok által Nyizsnij Novgorodba hurcolt, majd 2006 februárjában, Putyin orosz elnök budapesti látogatásakor visszaszolgáltatót könyvek csoportjához tartozott. A sárospataki református Kollégium könyvtárának kéziratok katalógusa szerint a kolligátum 11 írást tartalmaz, melyek közül Tolnay műve a harmadik. (Jelzete: 1943/44.) – A *Hungaria* példányai megtalálhatók még: München, Bayerische Staatsbibliothek; Göttingen, Niedersächsische Stadt- und Universitätsbibliothek, Halle, Universitäts und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt. Időközben a VD17 is felvette listájára, igaz Hachenberg neve alatt. A bécsi Österreichische Nationalbibliothek példánya megőrizte eredeti alakját, nem kötötték egybe más művel. Különlegessége egy kéziratos, fekete tintás bejegyzés: „1702. Soc.[ietate] Iesu, Viennae”.

³ RMK, III, 2702.

jedelmű kiadvány, Magyarország földrajzi elhelyezkedésének ismertetésével kezdődik, majd a tájegységek, a folyók leírását az egymás után itt élő népek és fejedelmek felsorolása követi. A szerző hosszadalmasabban foglalkozik a „hungarus” népnév eredetével, magyarázatával. Részletesebben ír a Hunyadiakról, Mátyás királyról, de művének utolsó, negyvenkettedik összefoglaló fejezete nem részletezi a török hódítást és pusztítást. A szöveg ajánlása a „téli király” fiához, a néhai Rákóczi Zsigmond sógorához, I. Karl Ludwig (1617–1680)⁴ tizenötödik pfalzi választófejedelemhez szólt.

48.iss. 3240/16 3

HUNGARIA.

Cujus
Antiquitates et Statum

P R Æ S I D E
PAULO HACHENBERG,
Eloquent. & Hist. Profefs. & Acad.
Rectoris

*Proponit & ad Examinandum
subijcit*

FRANCISCUS TOLNAY de GEOLLYE,
Nob. Hungarus.

Ad diem 22. Septembr. In Audit. Phil.
H.L.Q.S.

HEIDELBERGÆ,

Typis WILHELMI WALTERI, Sereniss. Elect. &
Acad. Typogr. 1 6 7 5.

A Hungaria címlapja

I. Karl Ludwig legfiatalabb húga, Sophie a wolfenbütteli hercegek hannoveri-cellei „alágával” került furcsa módon rokonságba: 1656-ban Georg Wilhelm herceg egyik velencei utazását megszakítva, Heidelbergben eljegyezte Sophie-t, ám az itáliai városba érve meggondolta magát, s nemcsak menyasszonyáról, hanem különös okokra hivatkozva, mindenkori házasságkötési szándékairól is lemondott öccse, Ernst August (1629–1698) javára. A kellemet-

⁴ I. Karl Ludwig, V. Friedrich (1596–1632) és Elizabeth Stuart (1596–1662) gyermeke, 1648 után Pfalz tartomány újjáépítője. Első felesége Charlotte von Hessen-Kassel (1627–1686), akivel 1650-ben kötöttek házasságot, ami azonban 1653-ra megromlott. Sokat vitatott válásuk után Luise von Degenfeldet vette feleségül.

len helyzet csak 1658-ban oldódott meg azzal, hogy Ernst August, oltár elé vezette a filozófálgató Sophie-t.

A hannoveri–cellei „alágból” származó hercegi testvérek tizenötön voltak, ebből fiúk heten. Legidősebbikük, Christian Ludwig 1665-ben férfi utód nélkül halt meg. Örökébe a szokásnak megfelelően a korban utána következő Georg Wilhelm kívánt lépni, de másik öccse, Johann Friedrich (1625–1679) emlékeztette őt lemondási iratára.⁵ A fivérek közötti vita odáig fajult, hogy a welfi őszcsalád fejét, a legidősebb rokont, a wolfenbütteli könyvgyűjtő unokatestvért, August herceget (1579–1666) kérték meg közbenjárásra. A testvérek egymás elleni hadba vonulását a birtokok újrafelosztásával, közel azonos nagyságú grófságok, hercegségek kialakításával lehetett megakadályozni, s ezáltal sikerült elérni azt is, hogy a császárhűségét Wilhelmine Amalie nevű leányának, a későbbi I. József császárhoz való feleségül adásával is kifejező Johann Friedrich, Hannoverben maradjon.

A következő családi felbolydulást az okozta, hogy az eljegyzésekhez sajátosan viszonyuló Georg Wilhelm herceg cellői várába egy szép francia középnemes hölgy, Eleonore d’ Olbreuse társaságában kívánt beköltözni. Ezt a hölgyet nagyon szerethette, mert tizenkét évi szívós küzdelem után, 1676-ban sikerült elérnie a házasságkötésük elismertetését, érvényességét és a frigyből származó egyetlen gyermek, Sophie Dorothea (1666–1727) törvényes örökségét. A két hannoveri alág képviselői, az apa, Georg Wilhelm és a nagybácsi, Ernst August hatalmi és gazdasági érdekeiknek megfelelően Sophie Dorotheát 1682-ben összeházasították unokabátyjával, Ernst August fiával, Georg Ludwiggal. Ernst August a másik ág egyedüli örökösnoje, azaz unokahúga birtokainak megszerzésével és megtartásával ügyesen biztosította a hannoveri választófejedelemség, majd királyság alapjainak lerakását. A magát Hannoverben rosszul érző, anyósától „törvénytelen” származása miatt sok megaláztatást elszenvedő Sophie Dorothea hiába kérte szerelmi házasságban élő szülei segítségét a hűtlen és durva férjétől való elválasztásban. Nem érdekelt senkit a boldogtalan, megvetett ifjú feleség szenvedése, így Sophie életében szinte mesebeli fordulatot jelentett Philipp Christoph von Königsmarck gróf (1662–1694) feltűnése, ami egyikük számára sem csak gáláns kalandot jelentett. Sophie Dorothea 1694 nyarán, a gyermekkora óta ismert és kedvelt von Königsmarckkal tervezett állítólagos szökését, gonosz erők megakadályozták. A női szíveket sorban hódító lovag máig nem tisztázott körülmények között hunyt el, kedvesére pedig haláláig tartó rabság várt. A válást Sophie Dorothea kizárólagos bűnösségével,⁶ a különös hannoveri morálnak megfelelően gyorsan kimondták,

⁵ A família történetének ezen időszakát a (többé–kevésbé) wolfenbütteli–braunschweigi és a (többé–kevésbé) hannoveri–lüneburgi ág közötti küzdelem határozta meg, mely a *senioratus* illetve a *primogenitura* elvének érvényesítéséről szólt. Az első esetben a teljes család legöregebb férfi tagja örökölt, míg a második esetben az adott ág legidősebb fiú utóda, esetünkben a területi felosztás tialma mellett. Ennek egyébként végrendeletileg mondott ellent például August és Anton Ulrich herceg.

⁶ Vö.: Adolf KÖCHER, *Die Prinzessin von Ahlden*, Teil 2, Historische Zeitschrift, 1882, 193–235.

annak ellenére, hogy Georg Ludwignak már gyermekei is voltak egyik szeretőjétől. A másik kedvese tulajdonképp féltestvére volt, akinek apja Ernst August herceg, anyja pedig a Königsmarck grófra féltékeny, és halálát cselszövő módon előidéző Platen grófnő volt. A félrelépő, durva férjből anyja, a pfalzi Sophie révén I. George angol király lett. Trónja elfoglalásakor szeretői és törvénytelen gyermekei követték őt Londonba. Sophie Dorotheát családja kitaszította. Helyzetén nem segített, hogy fiából II. George angol király, leányából, II. Sophie Dorotheából (1687–1757) I. Friedrich Wilhelm porosz király harmadik felesége lett, ahogyan az sem, hogy az említett porosz uralkodó második hitvese az unokatestvére és sógornője, Sophie Charlotte (1668–1705) volt. I. Sophie Dorothea harminkét évig tartó fogsága alatt sem gyerekeit, sem apját nem látta többé, unokáit személyesen nem ismerte és soha nem tudhatott bizonyosat szerelme sorsáról. A hannoveri családi morált ismerve, egyáltalán nem meglepő, hogy II. Friedrich porosz király (1714–1787), a boldogtalan I. Sophie Dorothea unokája, amikor hozzájutott a Königsmarck-levelezés töredékéhez,⁷ utalva a nagyanyja raboskodásának színhelyére, cinikusan csak annyit írt a borítékra: „Az ahl(d)eni Hercegnő Königsmarck grófhoz írt szerelmes levelei”.

A wolfenbütteli ágak – talán azért mert náluk a trónöröklést a senioratus elve határozta meg – nem ennyire gátlástalanok hatalomvágyukban, érzelmeikben. Furcsa esetekkel azért ezen az ágon is találkozunk. A kor egyik legműveltebb embere, „a világ nyolcadik csodájaként” emlegetett könyvtár gazdája, August herceg például „boszorkányvadász”⁸ volt, aki pénz hiányában a boszorkányság miatt elítéltek vagyonának értékesítéséből teremtett anyagi fedezetet könyvtára gyarapítására. Sajátos helyzet állt elő fia, a költői tehetséggel is megáldott Anton Ulrich (1633–1714) és Rudolph August (1627–1704) esetében, akik hol külön, hol együtt, de a hannoveri ágak elleni ténykedésben egyetértve, általában a fiatalabb testvér döntéseit követve kormányozták hercegséget. A nejét 1681-ben elvesztő Rudolph Augustnak csak leányai voltak, így még ebben az évben adoptálta öccse idősebbik, kevésbé szeretett fiát, August Wilhelmet.⁹ Az „örökbe fogadott” fiú rögvest feleségül vette „adoptáló” atyjának egyik leányát, nyolc évvel idősebb unokanővérét, Sophie Christinet. A cselszövést a vérszerinti apa kétségekkel fogadta, és nem nézte jó szemmel a fia és öccse közötti jó viszonyt sem. Rudolph August herceg azonban öccsének is kedvében kívánt járni. Lemondott a kormányzásról Anton Ulrich javára, de

⁷ *Der Königsmarck Briefwechsel, Korrespondenz der Prinzessin Sophie Dorothea von Hannover mit dem Grafen Philipp Christoph Königsmarck 1690 bis 1694*, Hrsg. Georg SCHNATH, Hildesheim, Lax, 1952 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens, 51).

⁸ August herceg öse, a szintén bibliofil Heinrich Julius (1589–1613) idején is félelmet keltő módon megnövekedett a boszorkányperek száma. Vö.: *Braunschweigesches Biographisches Lexikon 8. bis 18. Jahrhundert*, Hrsg. Horst-Rüdiger JARCK, Braunschweig, Appelhans, 2006, 593.

⁹ Friedrich WAGNITZ, *Herzog August Wilhelm von Wolfenbüttel (1662–1731): Fürstenleben zwischen Familie und Finanzen*, Wolfenbüttel, 1994.

ennek fejében feleségül vette néhai felesége polgári származású komornáját, Rosine Elisabeth Menthe-t. A verselgető Anton Ulrich kisebbik fiával, Ludwig Rudolph-fal (1671–1735) való kivételezésének egyik példája az, hogy végrendeletében, az érvényes elveknek ellentmondva birtokrészt adományozott neki. August Wilhelm herceg csak gyakori, diplomáciai feladatokat is teljesítő távollétével tudott „két apja” elvárásainak eleget tenni. Az olvasottabb utókor emlékezetében azonban a herceg kétes híre¹⁰ maradt fenn a pletykás Liselotte von der Pfalz, a pfalzi Erzsébet Sarolta Orléans-i hercegnő leveleinek¹¹ (is) köszönhetően.

Liselotte¹² – a már említett pfalzi I. Karl Ludwig törvényes hitvesétől, Charlotte von Hessestől született leánya – gyermekkorra négy boldog évet töltött hannoveri nagynénikéje és Ernst August udvarában, ahonnan tizenegy évesen került haza. Sűrűn váltott leveleiben velük együtt köszörülte nyelvét unokatestvérén, a boldogtalan Sophie Dorotheán és annak szülein, Eleonore d’ Olbreuse-ön és Georg Wilhelm hercegen, aki másik nagybácsikája és keresztpapja is volt. Gyerekkorukban Liselotte és bátyja, a későbbi pfalzi választófejedelem, II. Károly sokat szenvedett a szülői ház harmonikusnak egyáltalán nem mondható légkörétől. Anyjuk, Charlotte von Hessen soha nem egyezett bele az I. Karl Ludwigtól való válásba. Férje ettől függetlenül „balkézről” egyházi házasságot kötött 1663 júliusában Louise von Degenfeld grófnővel, aki tizenhárom törvénytelen gyerekkel ajándékozta meg. Az éles nyelvű és különös ítéletű Liselotte szívélyes kapcsolatot tartott fenn balkézről való mostohaanyjával, soha nem írt róla elítélően, nem úgy, mint I. Sophie Dorotheáról. Hannoveri nagybácsija és nagynénje közreműködésével létrejött házassága a köztudottan homoszexuális Philipp d’Orléans-nal, XIV. Lajos öccsével nem sok örömet okozhatott neki. „Monsieur”-nek hívta a vele gonosz módon bánó férjét, aki végrendeletében egyetlen mondatot sem pazarolt rá. Liselotte irigyelhetette Sophie Dorotheát a szívtipró, gyönyörű Königsmarck gróf szerelméért. Az is természetes, hogy az állítólag szintén homoszexuális August Wilhelm hercegre,¹³ és annak franciaországi viselkedésére zúdítja a „Monsieur”-tól és a francia udvarban elszenvedett sérelmeinek egy részét.

A hercegi ágak közötti viszálykodás történetét Anton Ulrich herceg az *Octavia: Römische Geschichte* című románjában írta meg. A mű egyik–másik variá-

¹⁰ A herceg megítéléséről ld. *Elisabeth Charlotte von Orleans: Briefe aus den Jahren 1676 bis 1706*, Hrsg. Wilhelm Ludwig HOLLAND, Stuttgart, 1867, Nr. 113. Elisabeth Charlotte an Louise Raugräfin zu Pfalz, St. Clou, den 31. August 1700, 204–206.; WAGNITZ, *i. m.*, 32–33.

¹¹ Wolfgang MENZEL, *Briefe der Prinzessin: Elisabeth Charlotte von Orléans an die Rangrätin Louise 1676–1722*, Stuttgart, 1843.; Eduard BODEMANN, *Aus den Briefen der Herzogin Elisabeth Charlotte von Orléans an die Kurfürstin Sophie von Hannover*, Hannover, 1891.

¹² Unokája Lotharingiai Ferenc (1708–1765), Mária Terézia hön szeretett férje.

¹³ Liselotte állítása szerint a wolfenbütteli August Wilhelm herceg Karl Ludwig nevű féltestvérét üldözte szerelmével.

ciója¹⁴ pozitív végkicsengéssel, és Maria Aurora Königsmarck időnkénti segítségével a boldogtalan, kitaszított unokahűg szerelmi történetét is feldolgozta, valószínűleg a hannoveri rokonok nem kis bosszúságára. A hercegi ágak közötti „nézeteltéréseknek” további példája a szerelmesek állítólagos Wolfenbüttelbe tervezett szökése.

I. Karl Ludwig, fia¹⁵ nevelését neves tudósokra, a teológus Ezechiel Spanheimre, a jurista Samuel Pufendorfra valamint a heidelbergi Hohe Schule jogi doktorára, a történelem és az ékesszólás professzorára, Paul Hachenbergre bízta, aki, mint arról korábban szó esett, Tolnay professzora is volt. A szülői házban uralkodó rossz légkör megviselte II. Károlyt, aki depresszióban és hipochondriában szenvedett, amit vadászattal, allegorikus felvonulásokkal, hadi- és színházi játékokkal próbált kúrálni.¹⁶ 1680–1685 között a pfalzi grófok simmerni ágának utolsó képviselőjeként, apja toleráns politikája helyett, szigorú kálvinista irányvonalat követve uralkodott, egy nem túlzottan kedvelt dán hercegő férjeként. A mindennapos politikai ügyek intézését volt tanárára és bizalmasára, Hachenbergre,¹⁷ majd az udvari prédikátorra, Johann Ludwig Langhansra hagyta.

Hachenberg magyar tanítványáról disputációjának időpontjától egészen 1679 januárjáig, Johann Wolfgang Franck *Cecrops három leánya*¹⁸ című mitológiai tárgyú operájának ansbachi bemutatásáig, nincs adatunk. Ekkor jegyezték fel a következőket: „Ezután szolt »Aristoteles« [a pfalzi választó kamarása: Göellyei Tolnay Ferenc], aki jókívánásaiban az utód iránti reménységnek adott han-

¹⁴ A regény két egymástól eltérő változatban Nürnbergben és Braunschweigben/Bécsben jelent meg, 1711-ben, illetve 1712–1714 között. Jegyzetek nélkül nehezen érthető: 7200 oldal, 1800 megnevezett személy szerepel benne. Az „elrejtett” Königsmarck-szerelemről: *Geschichte des Julius Sabinus und der Epponilla*; illetve a *Geschichte der Prinzessin Solane*. Vö.: Stephan KRAFT, *Aurora von Königsmarck: Die Geschichte der Solane*, Zeitenblicke, 2002, 602–658.

¹⁵ II. Károly (1651–1685). Felesége: Wilhelmine Ernestine von Dänemark (1650–1706). Házassága gyermektelen maradt, ami a pfalzi örökösödési háború kirobbanásához vezetett. – Életéről: Willi PAETZER, *In solo Zebaoth: Karl II, Kurfürst von der Pfalz 1651–1685: Die Tragödie eines Lebens*, Hachen, Shaker, 2002.

¹⁶ Emblematicus műve (*Philotei Symbola Christiana, quibus idea hominis Christiani exprimitur*, Frankfurt am Main, Zubrod, 1677.) olyan sikeresnek bizonyult, hogy már 1679-ben megjelent német fordítása *Philotei Christliche Sinne-Bilder* címmel. Később az újabb latin és német kiadások mellett holandra is lefordították. Augustin Erath (1648–1719) Ágoston-rendi szerzetes emblematicus lexikonjába is felvette.

¹⁷ A titkos tanácsosi rangot betöltő Hachenberg 1680-ban hunyt el. Állítólag megmérgezték. Heidelbergben, a Szent Péter templomban helyezték örök nyugalomra. Vö.: *Die Kunstdenkmäler des Amtsbezirks Heidelberg, Die Kunstdenkmäler des Großherzogtums Baden*, VIII/2, Tübingen, 1913.

¹⁸ Cecrops, Athén első királya, félig ember félig kígyó testű volt. Pandrosos, Herse és Aglauros voltak a leányai. A történet alaptémája Ovidius *Metamorphosza*. [2. ének, 2. könyv]. A cselekmény az udvari élet által a cselekedeteikben és érzelmeik szabad kifejezésében erősen korlátozott nők érzéseit, tapasztalatait mondja el.

got...”¹⁹ A frissen nősült brandenburg–ansbachi őrgróf, Johann Friedrich (1654–1686) 1673-ban nevezte ki addigi udvari zenészt, Johann Wolfgang Franckot a hercegi udvari zenekar vezetőjévé. Az opera vagy „daljáték” bemutatóinak jókívánóságait kifejező Tolnay az ő 1679-ben megszületett, rövid életű gyermekére, Charlotte Sophie-ra (1679–1680) utalhatott.

Az 1683. május 9-én előadott *Coniunctio der Ehren und Vergnüglichkeit* című morális allegorikus színjátékban az egész udvar fellépett. Tolnay kamarás két szerepet, Aeternitast és Hyment alakította. Clarice-t, felesége, Sophia Charlotta Tolnay de „Goellye”, született von Zillnhard játszotta, akinek darabbeli partnere Camillo szerepében, a tanácsos és kamarás Johann Friedrich Freyherr zu Eck und Hungersdorf volt. A Zillnhardok közül, akik környékbeli nemesek voltak, többen szolgálták a pfalzi udvart: a darabbeli Cloelia harmadik udvarhölgye Tolnay sógornője, Anna Elisabeth von Zillnhard, született Bettendorf volt.

Az újabb híradás Tolnay életéről igen szomorú. A színházat nagyon szerető II. Károly korai halála után kegyeltjei, Langhanns és dr. Winkler ellen indított per kapcsán, Tolnay felakasztását híresztelték. 1685-től nincsenek adatok Tolnayról első braunschweigi leveléig, ami 1696. május 30-án kelt. Hogyan kerülhetett a wolfenbütteli hercegi udvarral, pontosabban August Wilhelm herceggel kapcsolatba, nem tudjuk. Tolnaynak hét darab elég rosszul olvasható levele maradt fenn. Némelyikük válaszlevél. Tartalmukból, illetve a keltezésekből állapítható meg, hogy ez korántsem a teljes levelezése. A levelek hangvétele, a bennük foglalt célszások azt sugallják, hogy Tolnay több úr megbízásából hivatalos ügyekben járt el. Bejáratos volt Rudolph August herceg mellett Anton Ulrich-hoz is, de igazán bizalmas viszonyba August Wilhelm herceggel került, aki életmódjában, pompaszeretetében hasonló volt előző állásodójához, II. Karl Ludwighoz.

¹⁹ „Danach sprach „Aristoteles” (der kurpfälzische Kammerer Franz Tolnay de Goellye) in einem Glückwunsch die Hoffnung auf Nachwuchs aus...” Werner BRAUN, *Die drei Töchter Ceopros: Zur Datierung und Lokalisierung von Johann Wolfgang Francks Oper*, Archiv für Musikwissenschaft, 1983/2, 119.